

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 3006-1377 (online)

№1 (112)

Астана
2026

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ
Берік

– саяси ғылымдар кандидаты, алқа төрағасы (Қазақстан)

ИБРАЕВА
Ақмарал Ғосманқызы

– алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

ТАЙМАҒАМБЕТОВ
Жәкен Қожахметұлы

– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашұлы

– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

АЯҒАН
Бүркітбай Гелманұлы

– ҚР ҰҒА құрметті академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Еңбек сіңірген қайраткері (Қазақстан)

ОҢҒАРҰЛЫ Ақан

– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

ҮМІТҚАЛИЕВ
Ұлан Үмітқалиұлы

– тарих ғылымдарының кандидаты, профессор (Қазақстан)

ИСМАИЛОВА
Жанат Хамидовна

– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Өзбекстан)

ЦЗИ Сяофен

– PhD докторы (Қытай)

ВОЛЬФРАМ Сабине

– PhD докторы (Германия)

ШТЕЙН Гил

– PhD докторы (АҚШ)

ОУТРАМ Алан

– PhD докторы (Ұлыбритания)

ШОМФАЙ Иштван

– PhD докторы (Венгрия)

ӘБДУАҚАП Қара

– PhD докторы (Түркия)

ДАВЫДОВ
Владимир Николаевич

– әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, PhD докторы (Ресей Федерациясы)

АҒАТАЙ
Өткірбай Мылтықбайұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

ДУВАНБЕКОВ
Руслан Сабырұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

ИСКАКОВ
Қуаныш Алдабергенұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

EDITORIAL BOARD:

Berik Abdygaliuly	– candidate of Political Science (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)
Akmaral Ibrayeva	– deputy chairman of the editorial board, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan, Doctor of historical sciences, Professor (Kazakhstan)
Zhaken Taimagambetov	– academician of NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Zainolla Samashev	– doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)
Ayagan Burkitbay	– Honorary Academician of the NAS RK, doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Worker of RK (Kazakhstan)
Ongaruly Akan	– candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Umitkaliev Ulan	– candidate of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Ismailova Zhanat	– doctor of Historical Sciences, Professor (Uzbekistan)
Ji Xiaofen	– PhD (China)
Wolfram Sabine	– PhD (Germany)
Gil Stein	– PhD (USA)
Alan Outram	– PhD (UK)
Somfai Istvan	– PhD (Hungary)
Abdulvahap Kara	– PhD (Turkey)
Davydov Vladimir	– candidate of Sociological Sciences, PhD (Russian Federation)
Agatay Otkirbay	– PhD (Kazakhstan)
Duvanbekov Ruslan	– PhD (Kazakhstan)
Iskakov Kuanysh	– PhD (Kazakhstan)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ
Берік

– кандидат политических наук (председатель коллегии) (Казахстан)

ИБРАЕВА
Акмарал Госмановна

– заместитель председателя коллегии, Академик Казахской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

ТАЙМАГАМБЕТОВ
Жакен Кожаметович

– академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашевич

– доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

АЯҒАН
Буркитбай Гелманулы

– Почетный академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор, Заслуженный деятель РК (Казахстан)

ОНГАРУЛЫ Акан

– кандидат исторических наук (Казахстан)

УМИТКАЛИЕВ
Улан Умиткалиевич

– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)

ИСМАИЛОВА
Жанат Хамидовна

– доктор исторических наук, профессор (Узбекистан)

ЦЗИ Сяофен

– PhD доктор (Китай)

ВОЛЬФРАМ Сабине

– PhD доктор (Германия)

ШТЕЙН Гил

– PhD доктор (США)

ОУТРАМ Алан

– PhD доктор (Великобритания)

ШОМФАЙ Иштван

– PhD доктор (Венгрия)

КАРА Абдукап

– PhD доктор (Турция)

ДАВЫДОВ
Владимир Николаевич

– кандидат социологических наук, PhD доктор (Российская Федерация)

АГАТАЙ
Уткирбай Мылтыкбайулы

– PhD доктор (Казахстан)

ДУВАНБЕКОВ
Руслан Сабырулы

– PhD доктор (Казахстан)

ИСКАКОВ
Куаныш Алдабергенович

– PhD доктор (Казахстан)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Археология / Archaeology / Археология

<i>Молдахмет А.А., Елеуов М., Талеев Д., Есен С.</i> Қазақ хандығы дәуіріндегі Созақ: археологиялық зерттеу тарихынан	
<i>Молдахмет А., Елеуов М., Талеев Д., Есен С.</i> Созақ в период Казахского ханства: из истории археологических исследований	
<i>Moldakhmet A., Eleuov M., Taleev D., Esen S.</i> Sozak in the Kazakh khanate period: from the history of archaeological research.....	8
<i>Аккошкарлова Ж.Т., Рахимжанова С.Ж., Тушева Е.К.</i> Орталық Қазақстандағы Қу 1-4, 6-7 тас дәуірі тұрақтарының материалдарын зерттеу	
<i>Аккошкарлова Ж.Т., Рахимжанова С.Ж., Тушева Е.К.</i> Изучение материалов стоянок каменного века Куу 1-4, 6-7 в Центральном Казахстане	
<i>Akkoshkarova Zh.T., Rakhimzhanova S.Zh., Tusheva E.K.</i> Study of materials from the stone age sites of Kuu 1-4, 6-7 in Central Kazakhstan.....	22
<i>Абильмаликов К.К., Байдалы Р.Ж., Шакшаков К.Г.</i> Археологические исследования на стоянке Талдысай-II в 2025 году	
<i>Әбілмәліков Қ.Қ., Байдалы Р.Ж., Шакшаков Қ.Г.</i> 2025 жылғы Талдысай-II тұрағындағы археологиялық зерттеулер	
<i>Abilmalikov K.K., Baidaly R.Zh., Shakshakov K.G.</i> Archaeological research at Taldysay-II site in 2025.....	34
<i>Қожа М.Б., Сиздинов Б.С., Әлімбекұлы Ә.</i> Особенности мечети Отрара конца XIV – начала XV в.	
<i>Қожа М.Б., Сиздинов Б.С., Әлімбекұлы Ә.</i> XIV ғасырдың аяғы – XV ғасырдың басындағы Отырар мешітінің ерекшеліктері	
<i>Khozha M.B., Sizdikov B.S., Alimbekuly A.</i> Features of the Otrar mosque of the late 14th – early 15th cc.....	45
<i>Усачук А.Н., Шишлина Н.И., Степанов И.А., Леонова Н.В.</i> Булавка из Краматорского могильника (Подонцовье). Результаты трасологического анализа	
<i>Усачук А.Н., Шишлина Н.И., Степанов И.А., Леонова Н.В.</i> Краматорск қорымынан табылған түйреуіш (Донец маңы). Трасологиялық талдау нәтижелері	
<i>Usachuk A.N., Shishlina N.I., Stepanov I. A., Leonova N.V.</i> A hammer-headed pin from the Kramatorsk burial ground (Podontsovye). The results of the trace-wear analysis.....	58
<i>Karazhigitova A.Ye., Janeyeva A.K.</i> History of studies and main results of research on medieval burial sites in Northeast Saryarka	
<i>Қаражігітова Ә.Е., Джанеева А.Қ.</i> Солтүстік-Шығыс Сарыарқадағы ортағасырлық жерлеу ескерткіштерін зерттеу тарихы мен негізгі нәтижелері	
<i>Қаражігітова А.Е., Джанеева А.Қ.</i> История изучения и основные результаты исследований погребальных памятников средневековья Северо-Восточной Сарыарки.....	69
<i>Sultanova A.K.</i> Stone sculptures in the Museum collection: issues of museification and exhibition	
<i>Сұлтанова А.К.</i> Музей коллекциясындағы тас мүсіндер: музейлендіру және экспозициялау мәселелері	
<i>Сұлтанова А.К.</i> Каменные изваяния в музейной коллекции: вопросы музеефикации и экспонирования.....	82
<i>Брынза Т.В.</i> В.Ф. Зайберт и его роль в изучении истории и археологии Северного Казахстана (по материалам газеты «Акмолинская правда»)	
<i>Брынза Т.В.</i> В. Ф. Зайберт және оның Солтүстік Қазақстан тарихы мен археологиясын зерттеудегі рөлі («Акмолинская правда» газеті материалдары бойынша)	
<i>Brynza T.V.</i> V.F. Zaibert and his role in the study of the history and archaeology of Northern Kazakhstan (based on materials from the newspaper “Akmolinskaya Pravda”).....	92

Этнология / Ethnology / Этнология

- Балтабай Д.Ө.** Әбілғазы Баһадүр хан шежіресінде кездесетін бірқатар этнонимдердің шығу тегі
Балтабай Д.А. Происхождение ряда этнонимов в шежере Абулгази Бахадур хана
Baltabay D.A. The origin of selected ethnonyms in the genealogy of Abulgazi Bahadur Khan..... 101
- Тастанбеков М.М., Байболов Б.Қ., Жүнісбаев Ұ.Д., Тұрсынов А.Х.** Қожа Ахмет Ясауи қабірінің жапқышы туралы зерттеулер
Тастанбеков М.М., Байболов Б.Қ., Жунисбаев Е.Д., Турсинов А.Х. Исследования покрывала гробницы Ходжи Ахмеда Ясави
Tastanbekov M.M., Baibolov B.K., Junisbaev E.D., Tursinov A.H. Research on the Pall of the Tomb of Khoja Ahmed Yasawi..... 113
- Байгаж А., Нурбаева А.М., Рустемова А. Е.** Традиционные игры с астрагалами тюрко-монгольского ареала: язык, норма и культурная память
Байгаж А., Нурбаева А.М., Рустемова А. Е. Түркі-моңғол ареалындағы асыққа байланысты дәстүрлі ойындар: тіл, норма және мәдени жады
Baigazh A., Nurbayeva A.M., Rustemova A. Ye. Traditional games with astragal in the turkic-mongolian region: language, norms and cultural memory..... 125

Тарих / History / История

- Бисенова Г.А., Отепова Г.Е., Болдыков Ж.Б.** Гималай асқан көш тарихы: Үндістан ұлттық архив құжаттары негізінде
Бисенова Г.А., Отепова Г.Е., Болдыков Ж.Б. История миграции казахов через Гималаи: на основе документов Национального архива Индии
Bissenova G.A., Oteпова G.E., Boldykov Zh.B. Migration history of Kazakhs through the Himalayas: based on documents from the National Archives of India..... 140
- Мырзаханов Ә.Е., Мұсағалиева А.С.** Шәкәрім Құдайбердіұлының ақталуы: жаңа деректерді талдау
Мырзаханов А.Е., Мусағалиева А.С. Реабилитация Шакарима Құдайбердиева: анализ новых данных
Myrzakhanov A.E., Musagalieva A.S. Shakarim Kudaiberdiyev's rehabilitation: analysis of new data..... 155
- Атдаев С.Дж., Атдаева О.Г.** Стражи туркменского общества XIX в. (до 1881 г.): ясавулы, ферраджи и караульные дозорные
Атдаев С.Дж., Атдаева О.Г. XIX ғ. (1881 жылға дейін) түрікмен қоғамының сақшылары: жасауылдар, феррадждар және қарауыл күзетшілері
Atdaev S.J., Atdaeva O.G. Guards of the Turkmen society of the 19th century (before 1881): yasavuls, ferrajs, and sentry guards..... 168
- Абсаликов А.А.** Генеалогия казахских ханов в «Ахсан ат -Таварих» Хасанбека Румлу (сравнительный анализ пяти рукописных списков и одного печатного издания)
Абсаликов А.А. Хасанбек Румлудың «Ахсан ат-Тауарих» еңбегіндегі қазақ хандарының генеалогиясы (бес қолжазба көшірмесі мен бір баспа басылымының салыстырмалы талдауы)
Absalikov A.A. The genealogy of Kazakh khans in Hasanbeg Rumlu's "Ahsan at-Tawarikh" (a comparative analysis of five manuscript copies and one printed edition)..... 180
- Мамытова С.Н.** The historical evolution of philanthropy in Kazakh society in the 19th – early 20th centuries
Мамытова С.Н. XIX–XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы меценаттықтың тарихи эволюциясы
Мамытова С.Н. Историческая эволюция меценатства в казахском обществе XIX – начала XX вв..... 191

<i>Akshanova A.M., Oteпова G.E., Shabambayeva A.G.</i> Historiographical discourse on the study of the korenizatsiia (indigenization) policy	
<i>Ақшанова А.М., Өтепова Г.Е., Шабамбаева А.Г.</i> Қазақстандағы жергіліктендіру саясатының тарихнамалық дискурсы	
<i>Ақшанова А.М., Отепова Г.Е., Шабамбаева А.Г.</i> Историографический дискурс политики коренизации в Казахстане.....	199

Музей ісі / Museology / Музейное дело

<i>Ибраева А.Ф., Пазылова Г.А.</i> Ұлттық тарихи-мәдени мұраны жаһандық дискурста ұсыну: халықаралық және әлемдік көрмелер тәжірибесі	
<i>Ибраева А.Г., Пазылова Г.А.</i> Представление национального историко-культурного наследия в глобальном дискурсе: опыт международных и всемирных выставок	
<i>Ibraeva A.G., Pazylova G.A.</i> Presenting national historical and cultural heritage in global discourse: the experience of international and world expositions.....	212
<i>Orazkulova K., Karibayeva G.</i> Museums, painting, and ideology in Soviet Kazakhstan	
<i>Оразкулова К. С., Карибаева Г.А.</i> Кеңестік Қазақстандағы музейлер, кескіндеме және идеология	
<i>Оразкулова К.С., Карибаева Г.А.</i> Музеи, живопись и идеология в советском Казахстане.....	233

Археология/ Archaeology/ Археология

<https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.01>

FTAMP 03.41.91

Молдахмет А.¹, Елеуов М.², Талеев Д.³, *Есен С.¹

¹Астана Халықаралық университеті, Астана, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: syrym.e@mail.ru

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ДӘУІРІНДЕГІ СОЗАҚ: АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа. Мақалада Қазақ хандығының саяси-экономикалық тарихында елеулі орын алған ортағасырлық Созақ қаласының археологиялық зерттелу тарихы мен негізгі нәтижелері жан-жақты қарастырылады. Негізгі назар Созақ қаласының орнында әр жылдары жүргізілген археологиялық зерттеулерге, әсіресе 2010-2012 жылдар аралығындағы қазба жұмыстарының қорытындыларына аударылған. Зерттеу барысында қаланың топографиясы, құрылымдық бөліктері, мерзімделуі және қорғаныс жүйелері ғылыми тұрғыда талданады. Сонымен қатар Созақтың Қаратаудың теріскей беткейінде орналасқан екі ортағасырлық қала орнынан – Тарсатөбе мен кейінгі Созақтан тұратындығы археологиялық деректер негізінде дәлелденеді.

XX ғасырдың ортасынан бастап Ә.Х. Марғұлан, А.Н. Бернштам, Л.Б. Ерзакович, А.Н. Подушкин бастаған ғалымдар жүргізген зерттеулердің нәтижелері жүйеленіп, олардың мерзімдемелік тұжырымдары салыстырмалы түрде қарастырылады. Археологиялық және стратиграфиялық деректер Созақ аумағында б.з.д. III ғасырдан XIX ғасырға дейін үздіксіз тіршілік болғанын көрсетеді, бұл қаланың шамамен 2000 жылдық тарихы бар екенін айғақтайды.

Сондай-ақ мақалада жазба деректер мен археологиялық мәліметтерді салыстыра отырып, Созақтың XV–XVI ғасырлардағы Қазақ хандығының тірек қалаларының бірі болғаны, маңызды сауда, әскери-стратегиялық және әкімшілік орталық қызметін атқарғаны баяндалады. Қаланың Ұлы дала мен отырықшы өркениет тоғысқан аймақта орналасуы оның экономикалық маңызын арттырған.

Кілт сөздер: Қаратау, Созақ, Тарсатөбе, орта ғасыр, топография, мерзімдеу, қорғаныс құрылыстары.

Дәйексөз үшін: Молдахмет А.А., Елеуов М., Талеев Д., Есен С. Қазақ хандығы дәуіріндегі Созақ: археологиялық зерттелу тарихынан // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). бб. 8-21 (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.01>

Кіріспе

Қазақстан аумағында қалалық орталықтардың қалыптасуы қола дәуірінің соңғы кезеңінен басталғаны археологиялық зерттеулер арқылы анықталған. Сол дәуірде Шығыс Еуразияда дамыған андрондық мәдениет Қазақстан жерінде шоғырланған, оның ірі қоныстары – Арқайым, Сынтасты және Кент – қалалардың алғашқы үлгісі ретінде танылған (Зданович, 2007: 40-55; Ворфоломеев, 2011: 85-96). Кейінгі ерте темір дәуірінде бұл қалалар өз

дамуын жалғастырып, Сырдарияның төменгі ағысы мен Арал теңізінің солтүстік-шығыс жағалауында орналасқан Шірік-Рабат, Бәбіш мола, Баланды сияқты қоныстар қалалық сипатқа ие болды. Елуге жуық бекіністі қоныстан тұратын Жетіасар мәдениеті ескерткіштері сақ және қаңлы дәуіріндегі отырықшы-қалалық өмірдің айғағы болып саналады. Бұл қалашықтардың көне атаулары сақталмағанымен, олардың орындары бүтінде

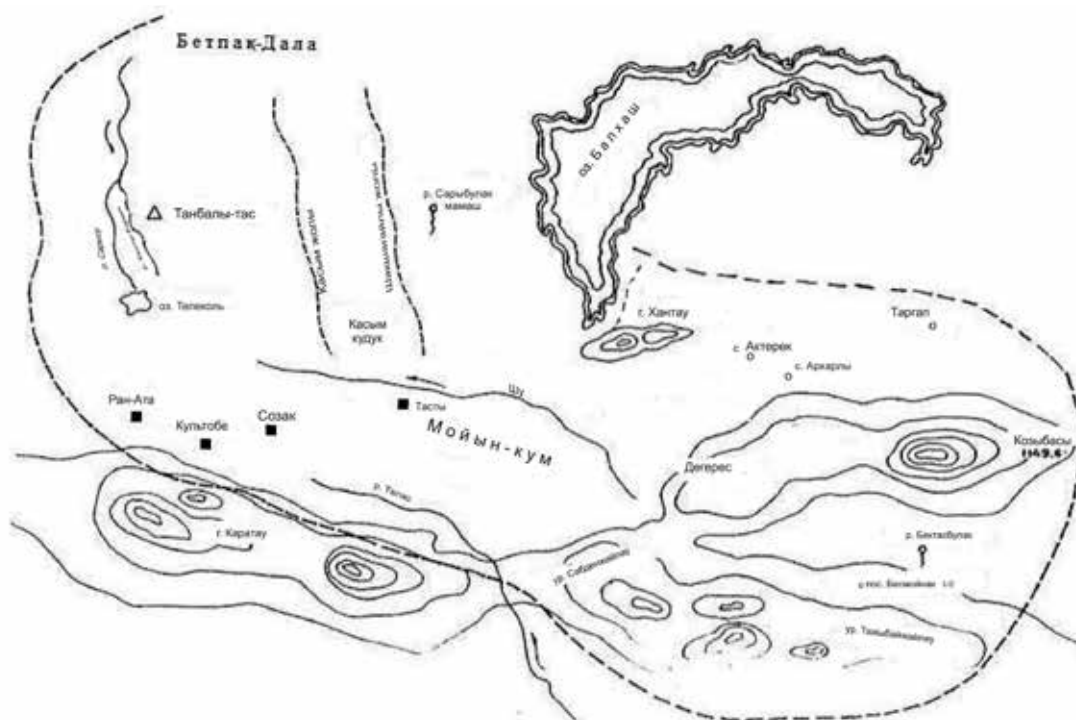
төбе түрінде анық байқалады.

Қазақстанның оңтүстік аумағында да дәл осы кезеңге жататын қалалар болған. Қытай әулеттік жылнамаларында Ханьшу мен Цянь Ханьшу қаңлы иелігіндегі Битян, Юени, Фуму, Сусе, Ги, Юеган сияқты қалалардың аттарын атайды (Бичурин, 1997: 35). Алайда олардың нақты орналасқан жері ғылымда әлі де талас тудырып отыр. Себебі көптеген көне қалалар бірнеше дәуір бойы өмір сүріп, атауын өзгерткен немесе саяси-экономикалық себептермен жойылып кеткен. Қазіргі таңда мұндай қалалардың орындары қалың мәдени қабаты бар археологиялық төбелер ретінде сақталған. Олардың іргетасының қашан қаланғанын анықтау терең әрі ұзақ мерзімді қазба жұмыстарын қажет етеді.

Қазақ хандығының құрылуына және мемлекет ретінде қалыптасуына негіз болған Сығанақ, Сарайшық, Отырар, Түркістан, Сауран, Созақ, Сайрам сияқты қалалардың тарихы екі мың жылдан астам уақытқа созылады (Извлечение из письменных источников, 2007: 44). Көптеген қалалар жазба деректерде VI–VII немесе IX–X ғасырлардан белгілі болғанымен, олардың нақты тіршілігі осы уақыттан басталғанын дәл айту қиын.

Археологиялық деректер қалалардың ұзақ тарихында орнын бірнеше рет ауыстырғанын көрсетеді. Мысалы, Түркістан, Сауран, Сүткент және Арқук қалалары екі-үш рет орнын өзгертсе де, әр дәуірдегі орындары бір-біріне жақын орналасқан, бұл олардың стратегиялық маңызын айқындайды. Осы тұрғыдан қарағанда, Қазақ хандығы дәуіріндегі қалалық орталықтардың бірі – ортағасырлық Созақ қалашығы. Қалашық Түркістан облысы, Созақ ауданы, Созақ ауылынан оңтүстікке қарай орналасқан. Қалашықтың географиялық координаттары: солтүстік ені $44^{\circ}09'31''$, шығыс ұзындығы $68^{\circ}28'11''$, теңіз деңгейінен биіктігі шамамен 325 метр. Қазір қалашықтың сақталған аумағы шамамен 9 гектарды құрайды. Цитадель қалашықтың батыс бөлігінде орналасқан, едәуір биік. Шығыс және солтүстік бөліктері басқа аймақтарға қарағанда еңселі болып келген, XX ғасырдың 1950-жылдарына дейін қалашықта тұрғындар өмір сүрген.

Қазақстан археологиялық мектебінің негізін қалаған белгілі археолог К.А. Ақышевтың зерттеулері бойынша (сурет 1), Созақ орналасқан аймақ XV ғасырда Қазақ хандығының орталық иелігі болып есептелген (Акишев, 2013: 136–137).

Сур. 1. XV–XVI ғасырлардағы Қазақ мемлекетінің этникалық картасы мен ескерткіштері (К.А. Ақышев бойынша).

Fig. 1. Ethnic map and monuments of the Kazakh state in the 15th–16th cc. (after K. A. Akishev).

Жазба деректердегі Созақ. Созақ қаласының атауы жазба деректерде алғаш рет XIII ғасырдың ортасында кездеседі. Ол армян патшасы Гетумның монғолдардың ұлы ханы Мөңкеге ресми сапарымен байланыстырылады (Гандакеци, 1976: 222). Елшілік қайтар жолында Қарақорымнан Хутухчин, Пергант, Сухул-хан, Уросо-хан, Кайканти, Хузақ, сондай-ақ Харчух тауы арқылы Сгнах пен Совран, Харчух, Асон, Отрар, Зернух арқылы Дизакқа жеткені туралы жазба деректерде баяндалған (Извлечение, 2005: 13). Ортағасырлық археология саласының көрнекті маманы К.М. Байпаков бұл қалалардың бірқатарының басқа деректерде Сугулкент, Кумкент, Сузах, Карачук, Ясы, Сауран, Отырар, Зернух деп аталғанына күмән жоқ екенін көрсетеді (Байпаков, 2014: 103).

Қаратаудың солтүстік беткейінде шығыстан батысқа қарай орналасқан қалалардың XI–XIII ғасырлардағы ерекше өркендеуі сауда қатынасының осы бағыттағы қарқынды дамуымен тығыз байланысты болды. Түрлі жазба деректерді талдау дипломатиялық елшіліктердің де осы сауда жолдары арқылы өткенін көрсетеді. Мысалы, алғаш Плано Карпини (1246–1247 ж.) және кейін Гильом де Рубрук (1253–1255 ж.) монғолдардың ұлы ханына сапарында осы бағытпен жүрген. Әсіресе Рубруктың жүрісі теріскей арқылы өткен болуы мүмкін деп саналады.

Созақ қаласы осы өңірдегі маңызды орталықтардың бірі болды. Қала Қаратаудың солтүстік беткейіндегі жолақта орналасып, көшпелі және жартылай көшпелі өмір сүрген малшылар мен ірі өзен-көлдердің жағасында егіншілікпен және саудамен айналысатын отырықшы мәдениет арасындағы түйісу аймағы ретінде қызмет етті. Ел аузында сақталған аңыздар мен әңгімелерге қарағанда, далалық малшылар өз малын сатуға, сондай-ақ азық-түлік, киім-кешек және тұрмыстық заттар алу үшін Созақ базарына жиі келетін болған. Керісінше, Қаратаудың арғы бетіндегі ірі оазистерде тұратын егіншілер, қолөнершілер мен зергерлер өз өнімдерін мал өнімдеріне айырбастау мақсатында Созақтағы жәрмеңкеге ат басын тірейтін. Көбінесе айырбас кезінде нақты ақша немесе теңге қажет болмаған. Сауда қатынастары көбіне еркін айырбас принципіне негізделген, яғни сатушы мен сатып алушы тауардың құнын өзара келісіп

анықтаған. Қаланың монғол шапқыншылығы алдындағы және одан кейінгі жағдайы туралы жазба деректер сақталмаған. Тіпті, Шыңғыс хан әскерлерінің бұл өңірді қалай бағындырғаны да ешбір жазба көздерде баяндалмаған. Бір ғана дерек ретінде жоғарыда аталған армян патшасы Гетумның елшілігі туралы К. Гандакецидің жазбалары кездеседі. Созақ қаласының сауда-экономикалық орталық ретінде шынайы өркендеуі Қазақ хандығының құрылу кезеңімен тұспа-тұс келеді. Қала Қаратаудың күнгей беткейі мен Сыр бойындағы ірі қалалық орталықтарға апаратын негізгі жолдардың (Суындық асуы, Ақсүмбедегі асу және т.б.) бойында орналасқан. Бұл жағдай Созақты сауда мен экономикалық қатынастардың маңызды торабына айналдырған.

XV ғасырдың екінші жартысы мен XIX ғасыр аралығындағы жазба деректерде Созақ қаласы Дештіқыпшақ даласынан оңтүстік бағыттағы Яссы, Отырар, Сауран, Сайрам қалаларына, батыста Арал маңындағы аймақтардан шығыста Шу-Талас өңіріндегі қалаларға апаратын Қаратаудың теріскейіндегі жолдың түйіскен тұсында орналасқан маңызды нүкте ретінде көрсетіледі. XV ғасырда жаңа қалыптасқан Қазақ хандығының тірек қаласы Созақ болғандығы сөзсіз.

Сырдария мен Түркістанның ірі қалалары XV–XVI ғасырларда Өзбек хандығы мен Қазақ хандығының қоластына ауысып отырғанын жазба деректер айқын көрсетеді. XV ғасырдың екінші жартысында Түркістан мен Сырдария қалалары үшін жүргізілген соғыстар отыз жылдан астам уақытқа созылып, қалалар екі жаққа кезекпен өткен. Мысалы, 1470 жылы қыс кезінде Керей сұлтан Түркістанға шабуыл жасайды, ал Жәнібектің үлкен баласы Махмұд сұлтан Созақты, інісі Еренжі Сауранды жаулап алады. Осылайша, Қаратаудың теріскейіндегі Созақ пен күнгейдегі Сауран қалалары Қазақ хандығы құрамына өтеді.

Алайда, екі жылдан соң Мұхаммед Шайбани Ноғай Ордасының әмірі Мұса мырзаның көмегіне сүйеніп, Арқук бекінісі мен Сығанақ қаласын өзіне қаратты. Қазақ әскерлері Бұрындық пен Махмұд сұлтан басқарған күштер Қаратаудағы Созақ пен Сығанақ арасындағы Суындық асуында Мұхаммед Шайбани әскерін талқандап, Сығанақ қаласын қайта басып алып, Шайбаниды Маңғыстауға қашуға мәжбүр етті. Бұл оқиғалар туралы

авторы белгісіз «Таварих-и гузида – Нусрат-наме» және Камал ад-Дин Бинайдың «Шайбани-наме» еңбектерінде баяндалған (Материалы по истории, 1969: 21; 105–106). Осындай ұқсас жағдай келесі ғасырдың соңына дейін жалғасты. Әсіресе Абдаллах хан мен Баба-сұлтан арасындағы соғыстарда Созақ қаласының стратегиялық рөлі ерекше болғаны Хафиз Таныш еңбектерінде айтылады (Материалы по истории, 1969: 287). Аталған деректер Созақ қаласының сол кездегі саяси және экономикалық маңыздылығын көрсетеді.

XVI ғасырдың соңында Тәуекел хан билік еткен кезеңде Сырдария мен Түркістан қалалары толығымен Қазақ хандығының қарамағына өтті. Осыдан кейінгі қалалардың тарихы хандықтың даму кезеңімен тығыз байланыста өрбіді. Созақ қаласы да мемлекеттік орталық қала ретінде өз тіршілігін жалғастырды. Жоңғар шапқыншылықтары кезінде Созақ қазақ әскерлерінің күш жинайтын маңызды бекініс қаласына айналды. Қала жаудың күшіне қарсы тұру соғысында жауынгерлерді азық-түлік және қару-жарақпен қамтамасыз ететін стратегиялық орын болды. Созақтың үздіксіз дамуы туралы ақпарат орыс жазба деректерінде де кездеседі. Абылмамбет хан билік еткен кезеңде (1743–1745 жж.) Созақ Отырар, Түркістан, Сауран, Өгізтау қалаларымен бірге Қазақ хандығының негізгі орталық қалаларының бірі болып есептелгені орыс деректерінде айтылған (История Казахстана, 2007: 386).

XIX ғасырда Қазақстан оңтүстік өңірі Қоқан хандығының ықпалында болған кезде де Созақ әскери бекініс қаласы ретінде маңызды рөлін сақтады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақала жазу барысында қолданылған материалдар базасы бірнеше кезең мен дереккөздерге сүйенеді. Ортағасырлық кезеңді сипаттаған жазба деректер ретінде Н.Я. Бичуриннің «Средняя Азия и Восточный Туркестан» және А.Х. Маргуланнның «Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана» еңбектері пайдаланылды.

Кеңестік дәуірдегі зерттеушілер Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич, Л.Б. Ермакович, Г.Б. Зданович пен И.М. Батанина сияқты авторлардың жазбалары негіз болды. Олар ортағасырлық Созақ қалашығының қорғаныс

құрылымдары жайлы нақты деректер берді.

Тәуелсіз Қазақстан кезеңінде жүргізілген жүйелі археологиялық зерттеулерден К.А. Акишев, К.М. Байпаков, С. Тәбірізұлы, сонымен қатар «Археологическая карта Казахстана» және «Свод памятников истории и культуры Казахстана» жинақтары кеңінен қолданылды. Бұл деректер қаланың стратиграфиялық құрылысын, тарихи мерзімін және мәдени контекстін нақты бағалауға мүмкіндік берді. Осы авторлар мен жинақтар материалдық мәдениет, құрылыс қабаттары, тұрмыстық заттар және тарихи кезеңдерді талдауда сенімді ғылыми базаны қамтамасыз етті.

Зерттеу әдістері бойынша тарихи-топографиялық, хронологиялық, мерзімдеу, археологиялық, этнографиялық әдіс-тәсілдер кеңінен қолданылды. Қазба жұмыстары стратиграфиялық әдіс бойынша жүргізіліп, әр қабаттың ерекшеліктері, қабырғалардың қалыңдығы мен кірпіш өлшемдері, едендер мен интерьер элементтері жазба түрде тіркелді. Табылған материалдық заттар қаланың тарихи кезеңдерін, құрылыс технологиясын және қорғаныс жүйесінің ерекшеліктерін анықтауға негіз болды. Қазба барысында алынған деректер Созақ қаласының X–XVIII ғасырлар аралығындағы кезеңдерін мерзімдеп, оның тарихи рөлін айқындауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар мақалада деректік талдау, тарихи-салыстырмалы, этимологиялық және тарихи-географиялық әдістер кешенді түрде қолданылып, ауызша аңыз-әңгімелер ғылыми және жазба деректермен өзара салыстыра қарастырылды.

Талдау

Созақ қалашығының тарихи-топографиясы. Соңғы он жыл ішінде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары Созақ қаласы аумағында табылған жаңа деректерді ғылыми тұрғыдан қайта қарауға мүмкіндік беріп, зерттеулер нәтижесінде табылған қыш бұйымдар, құрылыс қалдықтары мен тұрмыстық заттар бұл өңірдегі қоныстану тарихының біз ойлағаннан әлдеқайда терең екенін көрсетті. Қазақ хандығының қалыптасу және даму кезеңінде, жалпы Қазақ тарихында маңызды рөл атқарған Созақ қаласы қазіргі Созақ ауылының Қаратаудың теріскей беткейіндегі жерінде орналасқан. Мұнда екі

ортағасырлық қала орны сақталған: біріншісі – ауылдың солтүстік-шығыс шетінде орналасқан Тарсатөбе, екіншісі – ауылдың орталығында орын тепкен кейінгі Созақ қаласының орны, жергілікті тұрғындар оны «Өркешігі» деп атайды. Тарсатөбе көлемі үлкен, екі деңгейден тұратын, пішіні тік төртбұрыш болып келген тарихи нысан. Биіктігі шамамен 12 метрге жетеді. Төменгі бөлігінің ені 65 метр, ал ұзындығы 170 метрді құрайды. Бұл алаң айнала қорған іргетастарымен бекітілген, яғни қорғаныс мақсатында салынғаны байқалады.

Археологиялық зерттеулер кезінде қарапайым тұрмыстық қыш бұйымдардың көп мөлшері табылған. Олардың ішіндегі ең көне үлгілері – тұтқалары қой мүсіні түрінде бейнеленіп жасалған ыдыстар. Сондай-ақ VI–VIII ғасырларға жататын қыш заттар арасында оғыз тайпаларына тән мәдени ерекшеліктер анықталған.

Қонысты мекендеген халық негізінен мал шаруашылығымен айналысып, аң аулаған және егін еккен. Тұрғын үйлер мен қоғамдық маңызы бар ғимараттарды тұрғызуда күйдірілген кірпіш пайдаланылғаны белгілі болды. Қазба барысында табылған деректерге сүйенсек, Тарсатөбеде б.з.б. III ғасырдан бастап б.з. IX ғасырға дейін тіршілік болған.

1946 жылы Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы (Ә.Х. Марғұлан) жүргізген зерттеулер қаланың екі бөлікке бөлінгенін анықтады: Тарсатөбе және кейінгі Созақ. Зерттеу нәтижелеріне сәйкес, Тарсатөбенің өмір сүру кезеңі VII–XII ғасырларға, ал кейінгі Созақ XIII–XVIII ғасырлар аралығына жатқызылған (Марғұлан, 1950: 50–53).

1947–1948 жылдары Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы (А.Н. Бернштам) Тарсатөбеде екі стратиграфиялық барлау шұңқырын салған. Қазба барысында табылған заттар мен стратиграфиялық зерттеулер нәтижесі бойынша қалашық б.д.д. III–б.д. IX ғасырлар аралығымен мерзімделген (Археологическая карта Казахстана, 1960: 227). Содан кейін Тарсатөбеде археологиялық қазба жүргізілмеген, бірақ мамандардың тұжырымына қарағанда, бұл жерде орналасқан мекен 1000 жылдан астам уақыт бойы өмір сүрген.

Қалашықтың мерзімделуі мен ел ішінде сақталған аңыз-әңгімелер арасында айқын

байланыс байқалады. Мысалы, жергілікті тарихшы Сәді Насруллаұлының айтуынша, «Тарсатөбеде Ислам діні тарағанға дейін отқа табынушы шаман дініндегі тарсалар өмір сүрген. Қаратаудың жотасынан Созақтың шетіне дейін созылып жатқан, таспен өрілген қабірлер осы тарсалар мен Мықтардың қабірлері болып табылады» (Тәбірізұлы, 2007: 11).

Ғылыми әдебиеттер мен тарихи зерттеулерде «тарса / tarsā / tarsak» деген термин тек кездейсоқ сөз емес, нақты Орталық Азиядағы Шығыс Сирия (яғни несториандық) христиан қауымдарын сипаттауда қолданылғаны туралы деректер бар. Бұл атаудың шығу тарихы мен мағынасы бірнеше тілдік және тарихи контексттерде қарастырылған. Осы орайда «Тарсатөбе» сөзінің шығу төркініне үңілсек, мұндағы сөздің түбірі «тарса», ал «төбе» жалғау сөз, яғни халқымыз ертеден бастап биік төбеге, елді мекенге, жер бедерінің көрінісіне қарай «төбе» жалғауын қосып отырған. Мысалы: Күлтөбе, Сортөбе, Үтіртөбе т.б. Тарихи-терминологиялық сөздіктерде «тарса» сөзінің этимологиясына байланысты нақты түсіндірме кездеспейді (Древнетюркский словарь, 1969; Курышжанов, 1970; Оңдаасынов, 1974; Қашқари, 1997; Жанұзақов, 2008). Ресей аумағындағы «тарса» атты шағын өзен бар. Ол Мордовия Республикасының Инсар және Кадешкин аудандары арқылы ағып өтеді. Өзен Исса өзенінің сол жағалауына, оның сағасынан шамамен 44 км жоғары тұста келіп құяды. Тек «Үлкен Библия сөздігінде» ғана «Тарса» сөзіне: «грек тіліндегі «tarsus» сөзі «жалпақ себет» деген мағынаны білдіреді. Тарс – Савлдың (кейінгі елші Павел апостол) туған қаласы әрі Кіші Азиядағы Римнің Киликия провинциясының астанасы болған.Тарс Кидн өзенінің бойында, Жерорта теңізі жағалауынан шамамен 19 км жоғарырақ орналасқан. Қала тұрған жазық Тавр тауларынан ағып келетін өзен сулары алып келген құнарлы шөгінділердің арқасында аса өнімді болған. Өзен арқылы шағын кемелер жүзе алғанымен, құрлықтағы сауда жолдарының маңызы әлдеқайда зор еді. Римдіктер Кіші Азияға келген соң, аймақта дамыған жол жүйесін салды», - деп лайықты түсіндірме берілген (Большой Библейский словарь, 2005: 1230-1231).

Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының зерттеулері бойынша

кейінгі Созақ қаласы XIV–XVI ғасырларда өмір сүрген деп қорытынды жасалды. Экспедиция қаланың жазба деректерін талдап, үш бөліктен тұратын төбенің ортаңғы бөлігінің едәуір ертеде қалыптасқанын анықтап, оны шаһристанның орны деп бағалады (Агеева, 1958: 111).

1964–1965 жылдары Қаратаудың теріскей бетіндегі ортағасырлық қалалардың стратиграфиясы мен материалдық мәдениетін зерттеген белгілі археолог Л.Б. Ерзакович кейінгі Созақ орнында стратиграфиялық барлау шұңқырын салды. Қазба нәтижесі бойынша қалашық X–XIX ғасырлар аралығын қамтитын бес құрылыс қабатынан тұрады деп анықталды (Ерзакович, 1971: 175).

1982–1983 жылдары Шымкент педагогикалық институтының археологиялық тобы (басшысы А.Н. Падушкин) ескерткіште бақылау қазбаларын жүргізіп, қалашықтың X–XVIII ғасырлар аралығында өмір сүргенін растады. Бұл бақылаулардың нәтижелері «Свод памятников истории и культуры Казахстана» атты алғашқы Оңтүстік Қазақстан облысын қамтитын жинақта 542-ші реттік санымен жарияланды (Свод памятников, 1994: 248–249). Алайда бұл отряд Созақта жаңа қазба жүргізбеді, тек бұрынғы зерттеулердің мәліметтерін тексеріп шықты. Соғыстан кейінгі жылдары жүргізілген бақылаулар сол кездегі техникалық жабдықтардың шектеулі болуына байланысты сапалық кемшіліктерге ұшырады. Соңғы зерттеулер қазіргі төбеге сәйкес бұрынғы жобалардың толық дәл еместігін көрсетті. Қала орнындағы жобалар да алдыңғы болжамдардан ерекшеленді.

2007–2009 жылдары Тұран археологиялық экспедициясы (жетекшісі профессор М. Елеуов) Қаратау жотасының солтүстік беткейінде орналасқан Созақ ауданы аумағында кешенді археологиялық барлау жұмыстарын жүзеге асырды (Елеуов, 2010: 188–189).

2007 жылғы далалық маусым барысында зерттеулер ортағасырлық Бабата қаласы мен Құмкент қаласы маңында шоғырландырылды. Соның нәтижесінде Көкбұлақ және Ақтөбе елді мекендері анықталып, ғылыми айналымға енгізілді (Қазақстан Республикасы, 2008: 97–98). Бұл жұмыстар аталған өңірдегі қоныстану жүйесінің құрылымын нақтылауға мүмкіндік берді.

2008 жылы экспедиция өз жұмысын одан әрі жалғастырды. Құрамында Ә.Х. Марғұлан

атындағы Археология институты ғалымдары (Созақ тобының жетекшісі – Ж. Құрманқұлов) және А. Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті Археология ғылыми-зерттеу орталығының қызметкерлері бар ғылыми ұжым «Абди Компани» акционерлік қоғамының (президенті – Ә. Бимендиев) қаржылық қолдауымен зерттеу ауқымын кеңейтті. Барлау жұмыстары шығыстан батысқа қарай тау шатқалдары мен тауаралық жазықтарды, сондай-ақ тау етегіндегі алқаптарды қамтыды. Нәтижесінде Күлтөбе, Балатұрлан, Көктөбе, Қарлығаштөбелік төрткүл, Қарабұлақ төрткүлі, Тұздыбұлақ, Ырымкөз және Төбеттөбе сынды сегіз ортағасырлық елді мекен орны анықталды. Сонымен қатар бұрын белгілі болған отызға жуық ортағасырлық қала мен қоныс қайта қаралып, олардың жоспарлары лазерлік теодолит арқылы түсірілді (Елеуов, 2009: 447–453). Бұл тәсіл ескерткіштердің топографиялық құрылымын дәл әрі заманауи әдіспен құжаттауға жол ашты. Сол жылғы далалық маусымда ортағасырлық Ақтөбе елді мекенінде 15×20 метр көлемінде қазба жүргізіліп, екі құрылыс кезеңіне жататын сәулеттік қалдықтар ашылды (Елеуов, 2008: 49–57). Аталған деректер Созақ өңіріндегі ортағасырлық қалалық мәдениеттің эволюциясын, құрылыс дәстүрлері мен қоныстану үдерістерін тереңірек пайымдауға негіз болды.

2009 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы шеңберінде жүргізілген зерттеу кезінде қаланың қорғаныс қабырғасымен қоршалған орталық бөлігінің жобасы жасалып, оның жалпы көлемі нақты анықталды. Жүргізілген топографиялық зерттеулер қалашықтың қазіргі сақталған бөлігінің цитадель мен шаһристаннан тұратынын, ал цитадельдің төбенің батыс шетінде едәуір биік болғанын көрсетті. Цитадель үлкен қорғаныс қабырғасымен қоршалған, ал қаланың айналасындағы қабырғалардың іздері мен қала қақпаларының орындары әлі де көрінеді. Қаланың қарапайым тұрғындарының тұрған бөлігі рабад, қаланың қамалының сыртында, қазіргі үйлердің астында қалған.

Алынған нәтижелер

2012 жылы жүргізілген археологиялық зерттеулер

2012 жылы жүргізілген археологиялық

зерттеу жұмыстары Созақ қалашығының мерзімделу мәселесін нақтылауға, оның қорғаныс жүйесінің фортификациялық құрылымын анықтауға және Қазақ хандығы кезеңіндегі тарихи маңызын айқындауға бағытталды. Сонымен қатар қазба барысында қосымша деректік материалдар жинақтау да басты мақсаттардың бірі болды. Осы міндеттерді жүзеге асыру мақсатында қаланың солтүстік-шығыс бөлігінде, қорғаныс қабырғасының қақпаға жалғасатын тұсында Қазба 1 салынды. Алғашқы кезеңде қазба алаңы екі бөлікке бөлініп қарастырылды. Қазба 1 қақпадан қала ішіне бағытталған көшенің шығыс жағынан орналасты. Оның жалпы көлемі шамамен 9,5×13 метрді құрап, қазу тереңдігі 1–2 метр аралығында болды. Қазбаның шығыс шетінен 6,5 метр қашықтықта стратиграфиялық қима жүргізілді. Бастапқыда 6×7 метр көлемінде белгіленген бұл қима зерттеу барысында 7×11,5 метрге дейін кеңейтілді. Қиманың максималды тереңдігі 2,7 метрге жетті. Зерттеу жұмыстарының сипатына сәйкес, екі қазбаның солтүстік-шығыс бөліктері ені 2–3 метр болатын стратиграфиялық тазарту траншеясы арқылы өзара біріктірілді. Нәтижесінде Қазы қақпадан басталатын қорғаныс қабырғасының 23 метрге жуық бөлігі ашылып, оның құрылымдық ерекшеліктерін кешенді түрде зерттеуге мүмкіндік туды.

Қазба 2 алғашқы қазбаның оңтүстік-шығыс бағытынан 6,5 метр қашықтықта, қорғаныс қабырғасының үстіңгі бөлігінде стратиграфиялық қима ретінде орналастырылды. Алғашқы өлшемі 5×7 метр болған бұл зерттеу алаңы кейінгі қазу жұмыстары барысында нақты жағдайға байланысты кеңейтіліп отырды. Қазба барысында жер бетінен шамамен 15–20 см тереңдікте жеке тұрғын үйге тиесілі орташа көлемдегі бөлменің едені анықталды. Құрылыстың қабырғалары негізінен бұзылған күйде сақталғанымен, шығыс жақ шетінде қам кесектен қаланған қабырғаның белгілі бір бөлігі ғана жақсырақ жеткен. Осы жағдайды ескере отырып, нысанды толық зерттеу мақсатында қазба алаңы шығыс бағытта 7 метрге дейін ұлғайтылды. Сақталған қабырғаның қалыңдығы 65–70 см шамасында. Құрылыс материалы ретінде пайдаланылған шикі кірпіштердің өлшемдері 36×18×10 см және 36×20×10 см болып келеді. Бөлменің еденінен күйдірілген

кірпішпен төселген жабынның бір бөлігі анықталды. Еденге қолданылған кірпіштердің басым бөлігі ортағасырлық дәстүрлі форматқа сай – 24×24×5 см көлемінде. Бұл материалдар маңайдағы көне құрылыстардан қайта пайдаланылған болуы ықтимал. Сонымен қатар қабат арасынан 26×13×6 см өлшеміндегі, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басына тән кірпіштер де ұшырасты. Бөлме ішінен нақты мерзімдеуге мүмкіндік беретін археологиялық заттай деректер табылған жоқ. Сондықтан қабаттың уақытын анықтауда жергілікті тұрғындардың ауызша мәліметтері назарға алынды. Ауыл ақсақалдарының айтуынша, қазба жүргізілген аумақта XX ғасырдың 1952 жылына дейін Жақсылық есімді дәулетті азаматтың үйі орналасқан. Осы деректерге сүйене отырып, ашылған құрылым сол тұрғын үйдің бір бөлмесіне тиесілі болуы ықтимал деген тұжырым жасалды.

Екінші құрылыс қабаты алғашқы қабаттың астынан шамамен 10–15 см тереңдікте анықталды. Бұл деңгейден екі бөлменің жартылай сақталған бөліктері аршылды. Құрылымның оңтүстік қабырғасының тек төменгі қатарлары ғана жеткен, олар күйдірілген кірпіштен қаланған. Қабырғаның жоғарғы бөлігі жойылғанымен, сақталған төменгі бөлігінің орналасуына қарағанда, ол іргетас қызметін атқарған болуы ықтимал. Қолданылған кірпіштердің өлшемі ортағасырлық дәстүрге тән 24×24×5 см көлемінде. Қалау тәсіліне назар аударсақ, қабырғаның шеттеріне бүтін кірпіштер, ал ортасына сынған бөліктер пайдаланылған. Бұл материалдардың бұрынғы құрылыстардан бұзылып алынып, қайта қолданылғанын көрсетеді. Қабырғаның жалпы қалыңдығы шамамен 75 см. Қазба барысында алынған кірпіштерді сындырмай жинап қойған едік, алайда кейін жергілікті тұрғындар оларды қазіргі құрылыс жұмыстарына пайдалану үшін алып кеткен. Осылайша, кем дегенде бірнеше ғасыр бұрын күйдірілген сапалы кірпіштердің XXI ғасырда да құрылыс материалы ретінде қайта қолданылғанын байқауға болады. Солтүстік шеттегі бөлме құлатылған қабырға қалдықтарының қыш сынықтарымен толтырылған. Еден деңгейіне жақын тұста аздап ойыс байқалды, бұл бөлменің кейінгі кезеңде бұзылғанын немесе шөгу процесіне ұшырағанын аңғартады. Ал

оңтүстік-шығыс бөліктегі негізгі бөлменің едені ақ түсті алебастр сылағымен өңделген. Сылақ қабатының қалыңдығы шамамен 0,5 см. Бұл құрылыс қабатының мерзімін нақтылауға еденнен табылған нумизматикалық деректер мүмкіндік берді. Бөлменің бір бұрышынан 1924 және 1929 жылдары соғылған кеңестік кезеңге жататын екі дана бес тиын табылды. Сонымен қатар оңтүстік қабырғаның ішкі жағынан тәтті тағамдар сақтауға арналған қою көгілдір түсті шыны ыдыстардың сынықтары кездесті. Олардың сыртқы беті бедерлі, пішіні бокал тәріздес. Осы археологиялық және заттай деректерге сүйене отырып, аталған құрылыс қабаты XX ғасырдың алғашқы жартысына жататыны анықталды.

Үшінші құрылыс қабатын зерттеу барысында стратиграфиялық қиманың көлемі 7×7 метрге дейін ұлғайтылды. Осы деңгейден қабырғалары қам кесектен тұрғызылған екі бөлме анықталды. Бөлмелердің еден деңгейі қазіргі жер бетінен шамамен 1,5 метр тереңдікте орналасқан. Құрылымдық белгілеріне қарай бұл жайлар тұрғынемес, шаруашылық мақсатта пайдаланылған деген болжам жасалады. Себебі олардың ішінен жылыту жүйесіне тән элементтер тандыр, ошақ, ташнау немесе сыпа секілді тұрмыстық нысандар табылған жоқ. Бұл жағдай бөлмелердің қойма немесе өндірістік қызмет атқарғанын көрсетеді. Оңтүстік шетте орналасқан бірінші бөлменің өлшемі 4,4×2,9 метр. Қабырғаларының қалыңдығы шамамен 65 см, ал сақталған биіктігі 50–60 см аралығында. Қабырға беттерінің ішкі және сыртқы жағынан сылақ іздері байқалады, бұл олардың белгілі бір дәрежеде өңделгенін көрсетеді. Бөлмеге кіретін есік оңтүстік қабырғаның орта тұсында орналасқан, ені шамамен 1,1 метр. Аталған есіктің батыс жағынан бөлме ішін кесіп өтетін астық сақтауға арналған қамбаның қалдығы аршылды. Қамба құрылымы екі бөлікке бөлінген: шағын бөлігінің көлемі 1×1,3 м, ал үлкен бөлігінің өлшемі 1,3×1,7 м. Оның қабырғалары жарты кірпіш қалау тәсілімен тұрғызылған, сақталған биіктігі шамамен 50 см. Жалпы алғанда, анықталған құрылымдар үшінші құрылыс қабатының шаруашылық бағыттағы нысандардан тұрғанын және азық-түлік сақтауға бейімделген кеңістіктер болғанын айғақтайды. Қамба орналасқан бөлменің қапталындағы екінші бөлмеден қандай да бір ішкі құрылыс элементтері анықталған жоқ.

Бұл кеңістіктің жалпы өлшемі 4,3×2,7 метрді құрайды. Қабырғаларының қалыңдығы мен құрылыс техникасы бірінші бөлмемен сәйкес келеді. Құрылыста 36×18×10 см және 30×20×10 см көлеміндегі қам кесектер пайдаланылған. Аталған қабаттың мерзімін айқындауда табылған заттай деректер маңызды рөл атқарды. Бөлмелердің бірінің еден деңгейінен 1891 жылы соғылған бір тиын табылды. Нумизматикалық материал бұл құрылыс кезеңін XIX ғасырдың соңына жатқызуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар археологиялық материалдар қатарынан түбінде «Кузнецовтың фабрикасы» деген таңбасы бар фарфор ыдыстардың сынықтары анықталды. Олар жұқа, ақ түсті үш табақтың бөліктері. Бұдан бөлек, шыныдан жасалған пілтелі майшамның қалдықтары кездесті. Майшамның пілте бекітілетін жоғарғы бөлігі темірден жасалғанымен, коррозияға ұшырап, қатты бүлінген. Ал май құятын және ұстауға арналған бөліктері толықтай жұқа шыныдан жасалған. Шыны ыдыстың сыртқы беті көк түспен боялған, алайда бояу қабаты ылғал әсерінен еріп, сақталмаған. Аталған деректер үшінші құрылыс қабатының XIX ғасырдың соңына тән екендігін, сондай-ақ бұл кезеңде тұрмыстық бұйымдардың фабрикалық өндіріс өнімдерімен толыққанын көрсетеді.

Төртінші құрылыс қабаты алдыңғы деңгейден шамамен 35 см төменде анықталды. Бұл стратиграфиялық қабаттан қам кесектен тұрғызылған екі бөлменің қалдықтары аршылды. Оңтүстік-шығыс бөлікте орналасқан бөлменің көлемі 3,8×3,5 метрді құрайды. Оның солтүстік-шығыс қабырғалары салыстырмалы түрде жақсы сақталған, ал басқа тұстарында қабырғалардың тек ізі ғана байқалады. Сақталған бөлігінің биіктігі 25–30 см шамасында. Оңтүстік-батыс қабырғаның қазба шекарасына тірелетін тұсында тағы екі бөлменің жобалық іздері аңғарылады, алайда олар қазба алаңынан тыс орналасқандықтан толық зерттелмеді. Аталған қабатты аршу барысында сырлы керамика сынықтарының едәуір саны табылды. Үлкен бөлменің оңтүстік-шығыс бұрышына жақын маңнан бұзылған ташнаудың орны анықталды. Осы жерден ташнау құрамында пайдаланылған ернеуі сынған, бірақ денесі бүтін құмыра және оның сыртына орнатылған қос тұтқалы құты табылды. Екі керамикалық бұйым да археологиялық тұрғыдан бүтін сақталған, реставрация жасауға мүмкіндік

бар. Заттардың технологиялық ерекшеліктері, пішіні мен сәндік сипаттамалары оларды XVIII ғасыр керамикасына жатқызуға негіз береді. Бұл деректер төртінші құрылыс қабатының мерзімін анықтауда маңызды көрсеткіш болып табылады.

Бесінші құрылыс қабатының еден деңгейі қазбаның қазіргі бетінен шамамен 2,5 метр тереңдікте анықталды. Бұл стратиграфиялық деңгейде бөлмелердің толық жоспарлық өлшемдерін белгілеу мүмкін болмады, себебі құрылымдардың бір бөлігі ғана ашылды. Қазба алаңының оңтүстік-батыс бұрышынан ұзындығы 2,5 метр, қалыңдығы 65 см және сақталған биіктігі 40 см болатын қабырғаның бір бөлігі аршылды. Осы қабырғаға қарама-қарсы, солтүстік бұрышта өлшемі 1×0,8×0,2 метр болатын төртбұрышты сыпа анықталды. Сыпаның жиегі қырынан қаланған қам кесектермен шектелген, бұл оның арнайы тұрмыстық мақсатта салынғанын көрсетеді. Сыпадан шығыс бағытта шамамен 1 метр қашықтықта ернеуінің диаметрі 50 см болатын жер тандыр жақсы сақталған күйде табылды. Тандырдың бір шетіне жалпақ тастар қойылған. Оның аузы шығыс жаққа бағытталған, ені 70 см, тереңдігі 40–45 см болатын қуыс арқылы еден деңгейіне ашылған. Аталған қуыс толықтай күйген керамика сынықтарымен толтырылған. Мұнда сырлы және сырланбаған ыдыстардың қалдықтары көптеп кездесті. Ыдыстардың басым бөлігі бастапқыда бүтін болғаны байқалады, алайда күшті өрттің әсері мен кейінгі топырақ қабаттарының қысымы салдарынан сынған. Қуыс ішіндегі сынықтар тазартылған соң, оның түбінде еден бетіне тас төселгені анықталды. Тандыр аузына қарсы орналасқан шағын көлемдегі ташнау да аршылды. Құрылымдық белгілер мен табылған керамикалық материалдардың технологиялық және стильдік ерекшеліктеріне сүйене отырып, бұл қабаттан шыққан ыдыстар XVI–XVII ғасырларға жатқызылды. Жалпы алғанда, бесінші құрылыс қабаты тұрғын үй кешенінің айқын белгілерін көрсетеді және оның от жағу, тамақ дайындау, тұрмыстық қажеттіліктерді өтеу мақсатында пайдаланылғанын айғақтайды.

Қорытындылай келе, 2012 жылғы археологиялық зерттеулер уақыт пен қаржы шектеулеріне байланысты толық аяқталмаса да, қаланың мерзімін нақтылауға және тарихи

даму кезеңдерін айқындауға мүмкіндік беретін маңызды деректер мен қыш бұйымдар, тұрмыстық заттар, теңгелер сияқты құнды археологиялық материалдар жинақталды; қазіргі таңда олар зертханалық талдаудан өтіп, мәдени-хронологиялық жіктемені нақтылауға негіз болды.

Қорытынды

Қазақстан аумағында қалалық орталықтар қола дәуірінен бастап дамып, Сырдария мен Арал өңіріндегі ежелгі қоныстардан бастап ортағасырлық Созақ қалашығына дейін үздіксіз өркендеген. Археологиялық және жазба деректер Созақтың стратегиялық және мәдени маңызын, сондай-ақ оның бірнеше ғасыр бойы отырықшылық, сауда және қорғаныс қызметін атқарғанын дәлелдейді. Қалашықтың қазіргі географиялық орны мен сақталған қалдықтары оның Қазақ хандығы дәуіріндегі тарихи рөлін айқын көрсетеді.

Жазба деректер Созақ қаласының XIII ғасырдан бастап саяси және экономикалық маңызды орталық ретінде қалыптасқанын және оның сауда жолдары мен дипломатиялық байланыстарда рөл атқарғанын көрсетеді. Қала Қазақ хандығының құрылу кезеңінде стратегиялық және сауда тұрғысынан негізгі қалалардың бірі болып, XVI–XVII ғасырларда да мемлекеттік және әскери маңызын сақтаған. Сонымен қатар, Созақтың тарихы оның жан-жақты дамыған қалалық өмірі мен әскери бекініс ретіндегі рөлін әр кезеңде көрсететін деректермен дәлелденген.

Мақалада қолданылған жазба деректер, археологиялық қазба материалдары мен ауызша мәліметтерді тарихи-топографиялық, стратиграфиялық, хронологиялық және салыстырмалы әдістер арқылы талдау Созақ қаласының материалдық мәдениетін, құрылыс технологиясын және X–XVIII ғасырлар аралығындағы тарихи рөлін нақты бағалауға мүмкіндік берді.

Жүргізілген археологиялық және топографиялық зерттеулер Созақ қалашығының көпқабатты стратиграфиялық құрылымын және оның ежелгі дәуірден орта ғасырға дейін үздіксіз дамыған ірі орталық болғанын дәлелдеді. Тарсатөбе мен кейінгі Созақ орындарының деректері қаланың саяси, экономикалық және мәдени маңызы әр кезеңде сақталғанын көрсетеді. Соңғы жылдардағы

заманауи барлау мен қазба жұмыстары ескерткіштің тарихи-топографиялық құрылымын нақтылап, оның цитадель, шаһристан және рабад бөліктерінен тұратын классикалық ортағасырлық қала жүйесіне сәйкес келгенін айқындады.

2012 жылғы археологиялық зерттеулер нәтижесінде Созақ қалашығының стратиграфиялық құрылымы айқындалып, оның XVI–XVII ғасырлардан XX ғасырға дейінгі

бірнеше құрылыс кезеңдері анықталды. Қазба барысында табылған керамика, нумизматикалық деректер және тұрмыстық бұйымдар қаланың тарихи даму эволюциясын кезең-кезеңімен қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Зерттеу толық аяқталмағанымен, жиналған материалдар қалашықтың мәдени-хронологиялық жүйесін нақтылауға берік ғылыми негіз қалады.

Мақала АР32322397 «Ортағасырлық Есейтөбе қалашығын археологиялық және пәнаралық тұрғыда кешенді зерттеу» атты гранттық жоба аясында жазылды.

Әдебиет

1. Агеева Е.И., Пацевич Г.И., 1958. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т. V: Археология. Алма-Ата. С. 3–215.
2. Акишев К.А., 2013. Древние и средневековые государства на территории Казахстана (Этюды исследования). Алматы. 192 с.
3. Археологическая карта Казахстана. 1960. Алма-Ата. 449 с.
4. Байпаков К.М., 2014. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана. Книга III: Урбанизация Казахского ханства во второй половине XV–XVIII в. Алматы. 534 с.
5. Большой Библейский словарь. 2005. Санкт-Петербург. С. 1522.
6. Бичурин Н.Я. (ИАКИНФ), 1997. Средняя Азия и Восточный Туркестан. Алматы. 352 с.
7. Білім және ғылым министрлігінің 2006–2008 жылдарға арналған іргелі зерттеулер гранты бойынша орындалған «Қаратаудың археологиялық ескерткіштері» ғылыми жобаның 2007 жылғы (аралық) есебі. 2008. Түркістан / Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ Археология ғылыми-зерттеу орталығының архиві. 10-кітап. 97–98 бб.
8. Варфоломеев В.В., 2011. Кент – город бронзового века // Свидетели тысячелетий: археологическая наука Казахстана за 20 лет (1991–2011): Сборник научных статей. Алматы. С. 85–96.
9. Гандакеци К., 1976. История Армении. Москва. 356 с.
10. Древнетюркский словарь. 1969. Л. 676 с.
11. Ерзакович Л.Б., 1971. Древние города Казахстана. Алма-Ата. 211 с.
12. Елеуов М., 2009. Тұран археологиялық экспедициясының 2007–2008 жылдарда Созақ ауданында жүргізген археологиялық зерттеулері // III халықаралық Түркология конгресі. Бүгінгі түркологияның өзекті мәселелері мен келешегі (ортақ тіл, тарих және әліппе). Түркістан. 447–453 бб.
13. Елеуов М., 2008. Қарақұр ескерткіштері. Алматы: АБДИ Компани АҚ. 49–57 бб.
14. Елеуов М., 2010. Сырдарияның орта ағысы мен Қаратаудың ортағасырлық қалалары мен елді мекендерінің 1960 жылдан кейінгі ашылу тарихы // Вестник КазНУ. Серия историческая, № 2 (57). 179–191 бб.
15. Жанұзақов Т.Ж., 2008. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Дайк-Пресс. 968 б.
16. Зданович Г.Б., Батанина И.М., 2007. Аркаим – страна городов. Пространства и образ. Челябинск. С. 40–55.
17. Извлечение из письменных источников о средневековых городах Сауран и Сыганак. 2005. Туркестан: Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясауи. 96 с.
18. История Казахстана в русских источниках XVI–XX вв. 2007. Алматы. Т. VI. 516 с.
19. Курышжанов А.К., 1970. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. – «тюркско-арабского словаря». Алма-Ата. 220 с.
20. Қашқари М., 1997. Түрік тілінің сөздігі: Диуани лұғат-ат-түрік. Алматы: Хант. Т. 3. 595 б.

21. Маргулан А.Х., 1950. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата. 122 с.
22. Материалы по истории Казахских ханств XV–XVIII века (извлечения из персидских и тюркских сочинений). 1969. Алма-Ата. 652 с.
23. Оңдасынов Н.Д., 1974. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы. «Қазақстан». 384 б.
24. Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. 1994. Алматы. № 542. С. 248–249.
25. Тәбірізұлы С., 2007. Созақ өңірі. Алматы. 432 б.

References

1. Ageeva E.I., Patsevich G.I., 1958. Iz istorii osedlykh poseleniy i gorodov Yuzhnogo Kazakhstana [From the history of settled settlements and cities of Southern Kazakhstan] // Trudy Instituta istorii, arkheologii i etnografii AN KazSSR. T. V: Arkheologiya. Alma-Ata. P. 3–215. [in Russian]
2. Akishev K.A., 2013. Drevnie i srednevekovye gosudarstva na territorii Kazakhstana (Etyudy issledovaniya) [Ancient and medieval states on the territory of Kazakhstan (Research studies)]. Almaty. 192 p. [in Russian]
3. Arkheologicheskaya karta Kazakhstana [Archaeological map of Kazakhstan]. 1960. Alma-Ata. 449 p. [in Russian]
4. Baypakov K.M., 2014. Drevnyaya i srednevekovaya urbanizatsiya Kazakhstana [Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan]. Kniga III: Urbanizatsiya Kazakhskogo khanstva vo vtoroy polovine XV–XVIII vv. Almaty. 534 p. [in Russian]
5. Bolshoy Bibleyskiy slovar [The Great Bible Dictionary]. 2005. Saint Petersburg. 1522 p. [in Russian]
6. Bichurin N. Ya. (Iakinf), 1997. Srednyaya Aziya i Vostochnyy Turkestan [Central Asia and East Turkestan]. Almaty. 352 p. [in Russian]
7. Bilim zhane gylym ministriginin 2006–2008 zhyldarga arналган irgeli zertteuler granty boiynsha oryndalghan “Qarataudyn arkheologiyalyk eskertkishteri” gylymi zhobasynyn 2007 zhylygy (aralyk) esebi [2007 interim report of the scientific project “Archaeological monuments of Karatau”]. 2008. Turkistan / Kh. A. Yasavi atyndagy KhKTU Arkheologiya gylymi-zertteu ortalygynyn arkhivi. Book 10. P. 97–98. [in Kazakh]
8. Varfolomeev V.V., 2011. Kent – gorod bronzovogo veka [Kent – a city of the Bronze Age] // Svideteli tsysyacheletiy: arkheologicheskaya nauka Kazakhstana za 20 let (1991–2011): sbornik nauchnykh statey. Almaty. P. 85–96. [in Russian]
9. Gandaketsi K., 1976. Istoriya Armenii [History of Armenia]. Moscow. 356 p. [in Russian]
10. Drevnetyurkskiy slovar [Old Turkic dictionary]. 1969. Leningrad. 676 p. [in Russian]
11. Erzakovich L.B., 1971. Drevnie goroda Kazakhstana [Ancient cities of Kazakhstan]. Alma-Ata. 211 p. [in Russian]
12. Eleuov M., 2009. Turan arkheologiyalyk ekspeditsiyasynyn 2007–2008 zhyldary Sozaq audanynda zhurgizgen arkheologiyalyk zertteuleri [Archaeological research conducted by the Turan archaeological expedition in the Suzak district in 2007–2008] // III Khalykaralyk Turkologiya kongresi. Bugini turkologiyany ozekti maseleleri men keleshegi (ortak til, tarikh zhane alippe). Turkistan. P. 447–453. [in Kazakh]
13. Eleuov M., 2008. Qaraqur eskertkishteri [Monuments of Karakur]. Almaty: ABDI Kompani AQ. P. 49–57. [in Kazakh]
14. Eleuov M., 2010. Syrdariyanyn orta agysy men Qarataudyn ortagasyrlyk qalalary men eldi mekenderinin 1960 zhyldan keyingi ashylu tarikh [The history of the discovery of medieval cities and settlements of the middle reaches of the Syrdarya and Karatau after 1960] // Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya. № 2 (57). P. 179–191. [in Kazakh]
15. Zhanuzaqov T. Zh., 2008. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Daik-Press. 968 p. [in Kazakh]
16. Zdanovich G.B., Batanina I.M., 2007. Arkaim – strana gorodov [Arkaim – the country of cities]. Prostranstva i obraz. Chelyabinsk. P. 40–55. [in Russian]

17. Izvlechenie iz pismennykh istochnikov o srednevekovykh gorodakh Sauran i Syganak [Extract from written sources about the medieval cities of Sauran and Syganak]. 2005. Turkestan: Mezhdunarodnyy kazakhsko-turetskiy universitet im. Kh. A. Yasavi. 96 p. [in Russian]
18. Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vv. [History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th–20th centuries]. 2007. Almaty. Vol. VI. 516 p. [in Russian]
19. Kuryshzhanov A.K., 1970. Issledovanie po leksike starokypchakskogo pismennogo pamyatnika XIII v. – “Tyurksko-arabskogo slovary” [Research on the vocabulary of the Old Kipchak written monument of the 13th century – the “Turkic-Arabic dictionary”]. Alma-Ata. 220 p. [in Russian]
20. Qashqari M., 1997. Turik tilinin sozdigi: Diwani lugat-at-turik [Dictionary of the Turkic language: Diwani lugat-at-turik]. Almaty: Khant. Vol. 3. 595 p. [in Kazakh]
21. Margulan A.Kh., 1950. Iz istorii gorodov i stroitel'nogo iskusstva drevnego Kazakhstana [From the history of cities and construction art of ancient Kazakhstan]. Alma-Ata. 122 p. [in Russian]
22. Materialy po istorii Kazakhskikh khanstv XV–XVIII veka (izvlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochineniy) [Materials on the history of the Kazakh khanates of the 15th–18th centuries]. 1969. Alma-Ata. 652 p. [in Russian]
23. Ondasynov N.D., 1974. Parsyssha-qazaqsha tusindirme sozdik [Persian–Kazakh explanatory dictionary]. Almaty: Qazaqstan. 384 p. [in Kazakh]
24. Svod pamyatnikov istorii i kultury Kazakhstana. Yuzhno-Kazakhstanskaya oblast [Collection of historical and cultural monuments of Kazakhstan. South Kazakhstan region]. 1994. Almaty. No. 542. P. 248–249. [in Russian]
25. Tabirizuly S., 2007. Sozaq oniri [Suzak region]. Almaty. 432 p. [in Kazakh]

Молдахмет А.¹, Елеуов М.², Талеев Д.³, *Есен С.¹

¹Международный университет Астаны, Астана, Казахстан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³Институт археологии имени А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан

*e-mail: syrym.e@mail.ru

СОЗАК В ПЕРИОД КАЗАХСКОГО ХАНСТВА: ИЗ ИСТОРИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Аннотация. В статье анализируется история археологического изучения и основные результаты исследований средневекового города Созак, сыгравшего значительную роль в политико-экономической истории Казахского ханства. Особое внимание уделено археологическим работам, проводившимся на территории городища в разные годы, прежде всего итогам раскопок 2010–2012 гг., которые позволили существенно уточнить представления о планировке, структуре и этапах развития памятника. В исследовании рассматриваются вопросы топографии города, его планировочной структуры, функционального зонирования, хронологии культурных слоёв и системы оборонительных сооружений.

На основании археологических материалов показано, что средневековый Созак представлял собой сложный археологический комплекс, включавший два городских центра – ранний Тарсатобе и более поздний Созак, располагавшиеся на северных склонах Каратау. В статье обобщаются результаты исследований, проведённых с середины XX века

А.Х. Маргуланом, А.Н. Бернштамом, Л.Б. Ерзаковичем и А.Н. Подушкиным, а также проводится сравнительный анализ их хронологических интерпретаций. Археологические и стратиграфические данные свидетельствуют о непрерывности жизни на территории Созака с III в. до н.э. по XIX в. н.э., что подтверждает почти двухтысячелетнюю историю города.

Сопоставление письменных источников и археологических данных позволяет заключить, что в XV–XVI вв. Созак являлся одним из опорных городов Казахского ханства, выполняя важные торгово-экономические, военно-стратегические и административные функции.

Ключевые слова: Каратау, Созак, Тарсатобе, Средневековье, топография, хронология, оборонительные сооружения.

Для цитирования: Молдахмет А., Елеуов М., Талеев Д., Есен С. Созак в период Казахского ханства: из истории археологических исследований // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). С. 8-21 (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.01>

Moldakhmet A.¹, Eleuov M.², Taleev D.³, *Esen S.¹

¹Astana International University, Astana, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: syrym.e@mail.ru

SOZAK IN THE KAZAKH KHANATE PERIOD: FROM THE HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

Abstract. The article explores the history of archaeological research and the main results of studies of the medieval city of Sozak, which played a significant role in the political and economic history of the Kazakh Khanate. Special attention is given to archaeological investigations carried out at the site in different periods, particularly the excavations of 2010–2012, which helped clarify the city's structure, layout, and stages of development. The research examines the topography of the settlement, its planning system, functional zones, chronology, and defensive structures.

Archaeological evidence demonstrates that medieval Sozak was a complex urban formation consisting of two main centers – early Tarsatobe and the later city of Sozak – both located on the northern slopes of the Karatau Range. The article summarizes the results of studies conducted since the mid-twentieth century by A.Kh. Margulan, A.N. Bernshtam, L.B. Erzakovich, and A.N. Podushkin, and compares their chronological interpretations. Stratigraphic and material data indicate continuous occupation of the site from the third century BC to the nineteenth century AD. A comparison of written sources and archaeological evidence shows that in the fifteenth–sixteenth centuries Sozak functioned as a key trade, military, and administrative center of the Kazakh Khanate due to its strategic location.

Keywords: Karatau, Sozak, Tarsatobe, Medieval period, topography, chronology, defensive structures.

For citation: Moldakhmet A., Eleuov M., Taleev D., Esen S. Sozak in the Kazakh khanate period: from the history of archaeological research // Madeni mura. 2026. №1 (112). pp.8-21 (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.01>

Авторлар туралы мәлімет:

Молдахмет Архад Айтжанұлы, PhD, аға оқытушы, Астана Халықаралық университеті, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-9817-6412

Елеуов Мадияр, тарих ғылымдарының докторы, профессор, антропология және археология

институты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-6459-8019

Талеев Дөкей Әбдікерімұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, А.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-1694-3762

Сырым Есен Ғаділбекұлы, PhD, аға оқытушы, Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-2773-3920

Сведения об авторах:

Молдахмет Архад Айтжанұлы, PhD, старший преподаватель, Международный университет Астаны, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-9817-6412

Елеуов Мадияр, доктор исторических наук, профессор, Институт антропологии и археологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-6459-8019

Талеев Дөкей Абдікеримович, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Марғұлана, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-1694-3762

Сырым Есен Ғадильбекович, PhD, старший преподаватель, Международный университет Астаны, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-2773-3920

Information about authors:

Moldakhmet Arkhad Aitzhanuly, PhD, Senior Lecturer, Astana International University, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-9817-6412

Madiyar Yeleuov, Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Anthropology and Archaeology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-6459-8019

Taleev Dokey Abdikerimovich, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-1694-3762

Syrym Yessen Gadilbekuly, PhD, senior lecturer, Astana International University, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-2773-3920